

בת שישים פוקחת עין - מבט אינטימי על החברה הישראלית והשלכות לחינוך מבוגרים

רינה כהן

הקדמה

מאמר זה עניינו מציאות החיים היום-יומית של היחידים ושל החברה בישראל בשנת השישים והשלכותיה של מציאות זו לגבי תוכני הפעילות של חינוך מבוגרים. לשם כך אני מבקשת לשפוך אור על תאי היסוד ועל המבנים האנושיים הבסיסים של החברה, תאים שבהם יחידים חיים ומתנהלים ובתוכם נרקמות מערכות יחסים משמעותיות הקובעות את איכות החיים ואת העתיד. משפחות וקהילות, על שלל מבניהן ותפקודיהן המגוונים, המשתנים והמתחדשים בימינו חדשות לבקרים, הן תאי היסוד האנושיים שיחדיו יוצרים את רקמות החיים האישיות ומעצבים את החברה כולה.

ככל שהולך ומצטבר הידע בתחומי הדעת הקשורים באדם ובחברה – פסיכולוגיה, סוציולוגיה, כלכלה, פיזיולוגיה, ביולוגיה, רפואה – מתגבשת ההכרה וההבנה בדבר החשיבות, שלא ניתן להפריז בה, של המבנים החברתיים הבסיסיים – משפחה וקהילה – להתפתחות התקינה של הפרט ולבריאותה ולחוסנה של החברה.

ניתן לומר שהמאפיין הדומיננטי של מבנים אלו הוא סוג של יחסים וקשרים בין-אישיים שניתן לזהותם כ**אינטימיים**, משמע כמצויים באותו תחום אנושי בסיסי הנותן חיים, מקיים חיים וקובע את טיבם. מחקרים רבים ושונים מעידים שיחסים וקשרים אלה מעצבים וקובעים את סביבת החיים האנושית. זו מצדה משפיעה השפעה מהותית על ההתפתחות, האישיות וההתנהגות של היחיד ועל המבנה, האופי וההתנהלות של החברה.

שנת השישים למדינת ישראל, שנת 'חוכמת מדינה', מזמנת עיתוי הולם ואף חיוני לבחינת מאפייני המשפחתיות והקהילתיות של החברה הישראלית, כלומר, לבחינת ממדי האינטימיות ואפיוניה כפי שהם באים לידי ביטוי במציאות הישראלית.

בחינה זו תאפשר את זיהוי עוצמות החברה בשנת השישים לצד איתור חולשותיה, והיא תעלה כיוונים להתמודדות מושכלת לשם המשך בניית חברה בריאה וחסונה. לכיוונים אלה השלכות מרחיקות לכת למקומו, לחשיבותו ולאפשרויות תרומתו של חינוך מבוגרים במערכת החברתית הישראלית.

רינה כהן היא מנהלת המחלקה להורים, משפחה וקהילה באגף לחינוך מבוגרים, משרד החינוך.

לשם כך נבחן במאמר זה את טיבה של האינטימיות ואת טיב היחסים המקיימים אותה, ונביט ב'מבט אינטימי' במשפחה וסביבותיה בחברה בישראל.

אינטימיות מהי?

לאינטימיות מספר רב של הגדרות. מכל מקום, ניתן תמיד למצוא אותה בהקשר של תיאור וניתוח יחסים בין-אישיים קרובים, משפיעים ומשמעותיים.

ההיסטוריון תאודור זלדין מדגיש את מימד השותפות שבאינטימיות, מה שהוא מכנה 'אינטימיות המוחות': 'האינטימיות היא שותפות בחיפוש אחר האמת, המאפשרת לכל אחד מבני הזוג לראות את העולם פי שניים – בעיניו ובעיני בן זוגו. החדירה למוחו של האחר אינה כרוכה לא בכניעה ולא בהשתלטות. הפרטנרים משתדלים להקשיב זה לזה. אך כל אחד מהם נשאר אדם נפרד, מודע לכך שאינטימיות עלולה להיות מקור לקונפליקטים, או להיעשות צפופה ומחניקה מדי, או מגוננת מדי... משתמע ממנה ששני אנשים אינם יכולים לספק זה את מלוא צרכיו של זה, אבל ההבדלים ביניהם מאפשרים להם לעזור זה לזה לגלות יחד ובנפרד את מה שאין הם מסוגלים לנסות בעצמם' (זלדין, 1999).

ברגמן עומד על גילוי הלב והחשיפה שבאינטימיות: 'אינטימיות היא היכולת לחשוף חולשות בפני אחר, להישאר ללא מסכות, ללא איום, ולזכות בהכלה. לעיתים מגדירים בני זוג כ'קואליציה זוגית' – שני אנשים שבחרו ליצור אינטימיות ביניהם' (ברגמן, 1999).

ואילו אייל מקשרת בין מאפיין המחויבות והקרבה למסגרת שבה הקרבה מתרחשת – המשפחה: 'אינטימיות אינה חייבת להיות גופנית או מינית; היא קיימת בכל קשר שיש בו מחויבות רגשית בין שני בוגרים – בין אם הם קרובי משפחה, חברים או נאהבים. קשרים אינטימיים משמעותם היכולת להתחלק ברגשות ובמחשבות, [לחוש] תחושה של קרבה רבה לצד החופש לשמור על עצמיות. היכולת לאינטימיות נמצאת בבסיסו של אחד מתפקידי החיים המרכזיים שלנו: בניית התא המשפחתי' (אייל, 1997). בהמשך היא מציינת את התוצאות המשמעותיות של קשרים אינטימיים: 'אומר הוד בן העשרים: "החברים הם אנשים שאני בקשר אינטימי אתם ויכול לקבל מהם כל דבר". ומוסיף חברו אופיר: "עם משפחה אתה נולד, חברים מאיזשהו שלב הם המשך של המשפחה. הם מעצבים אותך"' (אייל, 1997).

מכל אלה אנו למדים שאינטימיות מאופיינת בחשיפה, בגילוי לב, בשותפות, בהתחלקות ובמחויבות. היא מתקיימת במערכות משפחתיות ומבדילה בין לבין מערכות אנושיות אחרות. נראה שניתן להחיל את מושג האינטימיות על כלל היחסים והקשרים הסובבים את היחיד בתוך מערכת המוכרת ומזוהה כמערכת משפחתית. יותר ויותר מתברר שיחסים, ובראשם יחסים אינטימיים, הם שם המשחק.

לשם בחינת האינטימיות בחברה הישראלית, נביט במערכת שבה היא מתקיימת, במשפחה ובמציאות חיה בשנת השישים למדינת ישראל.

משפחה – מערכת מבוססת-אינטימיות

המשפחה היא ארגון חברתי מבוסס-אינטימיות המתקיים כל עוד האינטימיות קיימת ומתפקדת בו. המשפחה הייתה, ועודנה, מסגרת החיים ובית הגידול, הבלעדי כמעט, של בני אדם צעירים ובוגרים כאחד. ככזו, היא מציאות החיים של רוב בני האדם. המשפחה קובעת במידה רבה את המציאות הנפשית ואת החוויה התרבותית של חבריה. המשפחה גם קובעת במידה רבה את המציאות החברתית, המתעצבת על בסיס תפקודי המשפחה ועל בסיס התביעות והסוגיות שהיא מציבה כלפי החברה. המשפחה עושה זאת בעיקר באמצעות מערכות יחסים בתוכה ומערכות יחסים שהיא מנהלת עם סביבתה.

ייעודה ועיסוקה של המשפחה הוא אחזקה וטיפול של חבריה במעגל החיים, לשם גדילתם, צמיחתם ורווחתם. כדי שאלו יתאפשרו, המשפחה חייבת לשמור על מוטיבים קבועים ובלתי משתנים של **יחסים המאופיינים במחויבות, באחריות ובהשקעה**. במערכת התרבותית-חברתית העכשווית מתברר יותר ויותר שתשתית קיומה של המשפחה היא בנכונות, במחויבות ובערבות ההדדית לנתינה ולהשקעה של חבריה בתפקידים וביחסים האינטימיים שלהם. אלה הן האנרגיות המאפשרות את קיומה של המשפחה ואת יכולתה לעמוד במילוי תפקידיה ומשימותיה. דא עקה שדווקא מוטיבים חיוניים אלה נתונים בימינו לערעור ולבחינה מחדש. בחברה מערבית, מודרנית ורב תרבותית הם זוכים לפירושים שונים, ועקב זאת גם לביטויים מגוונים המהווים מקור בלתי נדלה לחילוקי דעות ולקונפליקטים בין חברי החברה. מציאות זו יוצרת ערעור מתמיד על קיומה של המשפחה ועל בסיס האינטימיות שלה. למרות זאת, המשפחה ממשיכה להתקיים. נשאלת השאלה: מכוח מה?

סודה וקסמה של המשפחה – סדר משפחה

נראה שסוד כוחה ושורש קסמה של המשפחה טמון ביכולתה לתת מענים אמיתיים למאפיינים הקבועים והבלתי משתנים של האדם. הכוונה למענים לצרכיו הבסיסיים, ההתפתחותיים והגבוהים, לשאיפותיו ולתשוקותיו, שהם בעיקר: ביטחון ואהבה, זהות ושייכות, השפעה ומשמעות.

בעולם המערבי רב התהפוכות, השינויים והלחצים, שהחברה הישראלית היא חלק ממנו, הייתה המשימה הפסיכו-חברתית העיקרית של המשפחה – תמיכה בחברה – לחשובה מתמיד. נראה שרק היחידה הקטנה ביותר של החברה, המשפחה, יכולה להשתנות ועם זאת לשמור על מידה של המשכיות שתאפשר גידול ילדים בוגרים, שלא יהיו 'זרים בארץ זרה' ויהיו להם די שורשים כדי לצמוח ולהסתגל (מנושיין, 1982) – כלומר, הם יצמחו להיות אנשים בעלי זהות מעוצבת, אישיות מובנית וחוסן נפשי.

מוסכם היום על אנשי מקצוע שחויית הזהות האישית אצל בני האדם נוצרת באמצעות שני גורמים: תחושת השתייכות ותחושת מובדלות. המעבדה שבה מעורבבים ומעוצבים מרכיבים

אלה היא המשפחה. תחושת הזהות של כל אחד מחברי המשפחה מושפעת מתחושת השתייכותו למשפחה מסוימת, ומהתחושה שיש לו מקום בטוח וייחודי בתוכה. חוסן נפשי מתפתח אף הוא על בסיס זה.

משפחה במהותה היא מוסד חברתי-פסיכולוגי 'מסדר'. המשפחה מייצבת את בסיס הקיום ואת סדר החיים הפסיכולוגיים של חברה. היא 'מסדרת' גם את מעמדם, את זיקותיהם החברתיות ואת הזיקה בין הדורות. כדי למלא את תפקידה, המשפחה מבססת את קיומה על שלושה סימנים מבני סדר: **מבנים, תפקידים ויחסים**.

המבנים מזהים את הרכב המערכת המשפחתית, כגון: משפחה גרעינית, משפחה מורחבת, משפחה רב דורית וכדומה;

התפקידים מציינים את מעמדו, סמכותו ואחריותו של כל חבר במערכת, כגון בן-זוג, הורה, סב, בן – בת, נכד וכדומה.

היחסים משקפים את אופייה של המערכת, האקלים השורר בה והערכים המכוונים אותה בפעילותה: יחסי סמכות וציות, יחסים שוויוניים, יחסי ניכור, יחסי מעורבות – כולם נכללים במה שקרוי יחסים אינטימיים.

סימנים אלה מעצבים את סדרי המשפחה הגלויים והסמויים. באמצעותם היא מקיימת את עצמה, מנהלת את התהליכים בתוכה וממלאה את משימותיה. במילים אחרות, ה'סימנים' הם תנאי הכרחי לקיומה של מערכת משפחתית מובנית.

לאורך תקופות ארוכות החזיקו חברות ותרבויות שונות בסדר אחד, ברור ולגיטימי של סימנים כדי להגדיר את המשפחה, את בעלי התפקידים בה, ואת היחסים הראויים בתוכה. בימינו השתנו הדברים: 'בעשרים השנים האחרונות התמורות [בתחום המשפחה] כוללות: תפקידים חדשים של הבעל והאישה, קוהביטציה [=חיים בזוגיות שלא במסגרת נישואין] בשיעורים חסרי תקדים, נישואים פתוחים וחילופי בני זוג, הימנעות מהורות, משקי בית חד-הוריים, שני בני זוג עם קריירה, משפחות דו-גרעיניות, משפחות חורגות, בני זוג שגרים בערים שונות, נישואים רב צדדיים... הורות ללא נישואים, נישואים הומוסקסואליים ומשפחות קשישות' (Edwards, 1989).

אין ספק, פניה של המשפחה עוברים שינוי. התרבו מבני המשפחה, נפרס הקשר האולטימטיב בין מגדר לתפקיד והשתנו במידה רבה היחסים בין בני המשפחה. כל סימן סדר של המשפחה מכיל כעת אפשרויות רבות. לדוגמה, תפקידי פרנסה אינם שייכים עוד רק לגבר, ובאותה מידה מטלות משק הבית אינן מזהות רק את תפקוד האישה במשפחה. הדבר נכון גם לגבי סימן הסדר של היחסים וסימן הסדר של המבנים. נוסף לכך השתנו גם הקשרים שבין הסימנים.

למעשה, סדרי המשפחה עברו תהליך של הפרטה, בלשונם של סוציולוגים. 'הדגם הקלאסי של משפחה מפורק לשלוש מערכות דמויות-עצמאיות: א. זוגיות, ב. הורות, ג. משק בית (המרכיב המרחבי-שירותי)' (בר יוסף, 1996). תהליך ההפרטה, ובעיקר האפשרויות המגולמות בו, מבאיס גם את המשפחות החפצות ביציבות ובהמשכיות לתהות על הסדר שממנו נגזרו אורחות החיים

המשפחתיים שלהן. המערכות המשפחתיות בוחנות כיום את סדרי המשפחה שלהן לאור הציפיות המתעצבות במציאות העכשווית מפרקת הסדר והפחתת אפשרויות לסדרים חדשים.

גורמים המשפיעים על הסדר - מה נשתנה?

המקור והרקע לשינויים במערכת המשפחתית נעוצים במציאות הכלכלית ובמגמות התרבותיות בעולם המערבי. הטענה היא שהמשפחה נמצאת כיום בתוך רשת של משתנים כלכליים, חברתיים ותרבותיים המחוללים בדמותה תמורה עמוקה, בכל הממדים (בר יוסף, 1996). נראה ששני משתנים ערכיים הנגזרים מרוח הזמן והמקום משפיעים בעיקר על המשפחה. המשתנה האחד הוא הערך של אינדיווידואליזם הכולל בתוכו את זכויות הפרט. המשתנה השני הוא הערך של דמוקרטיה ושוויוניות. משתנים אלו גורמים למשפחה לעבור תהליך של אינדיווידואליזציה; הקשר הבין-אישי, האינטימי במשפחה הוא הגורם הדומיננטי בה ולא עצם המסגרת (פרידמן, 1996). קשרים מסוג זה גורמים גם להסתת המיקוד הפונקציונלי של המשפחה מייצור וצריכה לעבר תחום הטיפול, ההגנה, התמיכה והצמיחה של חברי המשפחה בתוכה (כהן, 1997). בר-זמנית נותנים משתנים אלה כיוון ומבנים ציפיות אישיות וחברתיות להתנהגויות משפחתיות ההולמות את רוח הזמן.

למשתנים אלה השלכות ממשיות על המשפחה ועל החברה.

בארבעים השנה האחרונות התרחשו בעת ובעונה אחת כמה תהליכים משפחתיים השלובים זה בזה. הילודה בארצות המערב הצטמצמה עד כדי מאזן התרבות שלילי ברוב ארצות העולם המתועש. הנשים משתתפות כיום הרבה יותר בתעסוקה, בחינוך הגבוה, בפרופסיות, במדיניות, באמנות; ולהבדיל, הן לוקות יותר במחלות שנחשבו בעבר כ'גבריות' כמו מחלות לב. גיל הנישואין עלה, וכן עלה שיעור הגברים והנשים שאינם נישאים כלל. ואחרון חשוב: פחתה מידת יציבותה של המשפחה. כל משפחה שנייה או שלישית במערב המתועש צפויה לגירושין. בישראל, יפן, איטליה וספרד השיעורים נמוכים מעט יותר, אך גם בהן עלה שיעור הגירושין. גם בקרב אלה החיים בזוגות, רבים מוותרים על טקס נישואין. בגלל קשרי גומלין בין תהליכי התמורה במשפחה נראה שיש לתהליכים האלה פוטנציאל להימשך: הילודה תוסיף לרדת, השתתפות נשים בכוח העבודה תוסיף לעלות ושיעורי הגירושין יוסיפו לנסוק (דיומון, 1995).

סדרי משפחה בישראל

לתהליכים של שינוי סדרי משפחה השפעה ייחודית על המשפחה והחברה בישראל. ההשפעה הרבה מורגשת משום שהחברה הישראלית היא חברה המאופיינת במשפחתיות גבוהה. כלומר שיש בה למשפחה משמעות מרכזית בחיי הפרט והכלל (שרלין, 1992).

למשפחתיות שלושה ממדים עיקריים (פרס וכץ, 1990): שיעורי נישואין, שיעורי גירושין ושיעורי הילודה. מימדים אלה נגזרים מהגדרות המשפחה הנורמטיביות, המבוססת על זוגיות

שקיבלה גושפנקה חברתית/דתית ועל הגדרת המשפחה כמסגרת לגיטימית להולדת ילדים. בהתאם לכך, ישראל היא המדינה הפמיליסטית ביותר מבין המדינות הקפיטליסטיות-דמוקרטיות: שיעורי הנישואין בה גבוהים יותר מאשר במדינות אחרות מסוגה, שיעורי הגירושין מתונים יחסית, ושיעורי הילודה אף הם גבוהים יחסית. מבט על המשפחה מראה שהמשפחה בישראל היא "דרך המלך" והמשפחות הפוסט מודרניות (מן הסוג שתואר לעיל – חד-הורית, ללא מחויבות זוגית קבועה וכו') הן סמטאות עקלקלות השוכנות לצד דרך המלך (שיפמן, 1995). במשפחתיות הישראלית בנוסח המסורתי תומכות שתי גישות מרכזיות הרווחות בחברה הישראלית: הגישה הדתית והגישה הלאומית (פוגל-ביז'ואוי, 2000). משפחתיות בישראל, בכל העדות והדתות, עוברת דרך המסלול הדתי ונתמכת על ידי התפיסה הלאומית שממנה משתמע כי משפחתיות היא נכס לאומי. בשיח הציבורי העכשווי בנושא משפחה באים לידי ביטוי הגישות האלה, אך גם הערעור עליהן המתגבש בהשפעת המאפיינים החברתיים-תרבותיים העכשוויים. המשפחות הנורמטיביות והשכיחות בישראל הן משפחות גרעיניות; בראשן זוג הורים הטרוסקסואליים ולהם שלושה ילדים בממוצע; בני הזוג נשואים כדת וכדין, ובדרך כלל שניהם עובדים, האב כמפרנס ראשי והאם כמפרנסת שנייה.

בחינת נתוני המשפחה בישראל מגלה מגמות של שינוי בממדי המשפחתיות. בשנים האחרונות יש ירידה בשיעורי הנישואין, עלייה בגיל החציוני של הנישואין, עלייה בשיעור הגירושין וירידה משמעותית בפרייון. מתוספות למגמות אלה עלייה בקוהביטציה ועלייה מתמדת בשכיחות לידות מחוץ לנישואין.

נראה בבירור שהמשפחתיות בישראל בעינה עומדת, אבל היא מופקעת מההגמוניה של ההגדרה הנורמטיביות. בעקבות תהליך זה חלים שינויים בממדי המשפחתיות, ואלה באים לידי ביטוי בתוספת תכנים חדשים לסימני הסדר של המשפחה בישראל. סימני הסדר, על תוכניהם הישנים והחדשים, מעצבים את הגדת המשפחה בישראל בימינו.

הגדת המשפחה בימינו – מצוקת האינטימיות

המשפחה בימינו עמוסה בציפיות וברגשות, ובד בבד מתרבים בתוכה סוגי היחסים ומתוספים לה ולחברים בה תפקידים ומטלות. מוטל עליה: לפרנס, לטפל, להגן, לחנך, להנחיל ערכים ותרבות, לספק הנאות ובידור, לתת אפשרויות לגדול, לצמוח, להתפתח ולבנות בסיס ותשתיות להשתלבות כלכלית וחברתית של כל חברה. לשון אחרת, עליה לספק חיים טובים בהווה ולבנות בסיס לחיים טובים בעתיד. גם הציפיות של בני המשפחה ושל החברה מהמשפחה הן שהיא תצליח לספק את הצרכים והרצונות בהווה ולהגשים את השאיפות לעתיד. ריבוי התפקידים מחד, והציפיות הגבוהות מאידך, יוצרים עומס ודורשים משאבים מגוונים רבים כדי לשאת אותו.

במצאות זו של עומס, שינוי וחיפוש דרך המשפחה נחלשת, האינטימיות בתוכה נפגעת, ומתרבים בה המתחים. לבושי המתח במשפחה הם רבים ושונים. אנו עדים לתופעות משפחתיות

קשות של עוני, אלימות, הזנחה, התעללות וחולי. מתרבות גם המשפחות המשדרות מצוקה ומקריות כאב ואי־שביעות רצון מאיכות החיים בהן. מצוקת האינטימיות גורמת לכך שחלק הולך וגדל של משפחות בוחר לממש את 'שבריריות המבנה' ולפרק את ה'מערכת', כלומר להתיר את הקשר הזוגי, דבר המתבטא בעלייה בשיעור הגירושין. במקביל יש למצוקה זו השלכה גם על דחיית גיל הנישואין ועל צמצום שיעור הנישואין.

מצוקת המשפחה באה לידי ביטוי בתפקידים וביחסים בתחומי המשפחתיות העיקריים: זוגיות, הורות וסבאות, שהם אבן הבוחן של המשפחה והמשפחתיות. הזוגיות, ההורות והסבאות נמצאות בתהליכים של שינוי ומתוך כך משדרים מבוכה וחולשה. אלה מעידות על הצורך בעיצוב מחדש שייתן מענה הולם לציפיות ולדרישות הנגזרות מהאתוס המודרני של אינדיווידואליזם, דמוקרטיה, ושוויוניות.

זוגיות – בין נישואין לניסועין

הזוגיות היוותה במשך שנים רבות, ובמידה רבה מהווה גם בימינו, את מסד המשפחה. הכוונה היא לזוגיות שמהותה הוא קשר בין גבר לאישה המקבל גושפנקה ציבורית, אזרחית ו/או דתית. ביהדות, למשל, היא מכונה ברית נישואין. משמעותה של הברית בהקשר הזוגי היא מחויבות לקשר המבוססת על אחריות הדדית. כפי שצינו חוקרים רבים, המאזן בין צורות הזוגיות עתיד לעבור תמורות רציניות. כבר היום יש זוגות שיחסייהם מבוססים על חוזה או אף על הסכמה בלתי פורמלית. יש זוגות החיים תחת קורת גג אחת וזוגות (גם נשואים!) החיים במקומות נפרדים אך נפגשים מדי פעם. באנגלית מכונה צורת הזוגיות האחרונה commuter marriage, ובעברית מוצע כאן השם 'ניסועין'.

קשיי הנישואין בימינו באים לכלל ביטוי בסוגי נתונים שונים:

- א. דחיית גיל הנישואין – שעומד היום בממוצע על 27 לגברים ו-24 לנשים.
- ב. שיעור הגירושין עומד היום על כ-30%.
- ג. 45 אלף זוגות חיים בזוגיות ללא נישואין.

בני אדם רבים עוברים בחייהם מצורת זוגיות אחת לאחרת. הדפוס השכיח ביותר הוא כניסה למגורים משותפים (קוהביטציה) ומעבר לנישואין פורמליים כאשר מתכוונים להרחיב את המשפחה. כ-40% מצעירי ישראל הנשואים (בני 35 ומטה) דיווחו בסקר שחיו עם בני/בנות זוגם תחת קורת גג אחת לפני הנישואין. השיעור בסקנדינוויה הוא 80% בקירוב. אחת ההשלכות הבלתי צפויות של הקוהביטציה הנרחבת היא שיבוש משמעותם של קודים דמוגרפיים כמבטאים את המצב האמיתי של הזוגיות וההורות בחברה מסוימת, משום שהקוהביטציה וכמו־כן פירוקה אינם נרשמים. אדם צעיר שעבר חמש מערכות יחסים אינטנסיביות, במגורים משותפים, נרשם כרווק, וחמשת הפירודים שחוהה אינם בבחינת גירושין.

הנתון הקשה ביותר בתחום הנישואין בישראל מתגלה באופי היחסים האינטימיים: מדי יום מוגשות במוצע 52 תלונות על אלימות במשפחה, מתוכן 42 על ידי נשים. בשנת 2007 נפתחו במשטרה 18,806 תיקים בגין אלימות במשפחה. לפי הערכות גורמי רווחה וחברה, יש בישראל כ-200,000 נשים מוכות. 50%-70% מהבעלים המכים מתעללים גם בילדיהם. כל הנאמר להלן מעיד על ריבוי וגיוון מצבי זוגיות ויחסים זוגיים, אך גם על הקושי הגדול של זוגות בימינו לקיים יחסים אינטימיים מיטיבים ומשביעי רצון לשני בני הזוג. נראה שהמודלים המסורתיים של זוגיות אינם מתאימים למציאות העכשווית. היעדר מודל הולם ואי היכולת לעצב מודל מספק מביאים חלק מהזוגות למצבים קיצוניים שנעים בין ניתוק, המתבטא בדרך כלל בגירושין, לבין שימוש בכוח ובאלימות, ולגרימת נזקים ופגיעות בבני המשפחה.

הורות – בין פואטיקה לפוליטיקה

ההורות הישראלית נמצאת במתח הגדול שבין מה שאפשר לכנות 'פואטיקה' לפוליטיקה'.

הפואטיקה

ה'פואטיקה' מתבטאת בכך שרוב הבוגרים בחברה הישראלית הם הורים, ושני גורמים מעצבים אותה: כמיהת הלב, וייחודיות המשאבים. כמיהת הלב מתבטאת בשיעורי הילודה הגבוהים יחסית למדינות מפותחות אחרות בעולם המערבי, והם עומדים על כמעט שלושה ילדים למשפחה. כמיהת הלב היא לילדים, כלומר לאהבה, לאינטימיות להמשכיות, למשמעות ולתקווה המגולמות בהורות. כמיהת הלב מציבה את ישראל במקום ראשון בעולם בטיפולי פוריות: רוב המשפחות שמתקשות ללדת ילדים מוכנות לעשות כל שביכולתן כדי לזכות בהם. המדינה, באמצעות שירותי הבריאות, תומכת בהן ומספקת שירותי הפריה ופריון כמעט ללא הגבלה. ייחודיות המשאבים היא ש'אין תחליף לאהבתם, מחויבותם והשקעתם המתמשכת של הורים, כבסיס להתפתחות הצאצאים' (פרס, 2000). גדילה, התפתחות והמשכיות הן-הן ליבת המשפחה. אמירה זו מביעה את ההכרה המתעוררת בקרב ההורים עצמם ובחברה הישראלית כולה בדבר חשיבותה ומרכזיותה של ההורות בהתמודדות עם אתגרים חינוכיים וחברתיים ובתרומתה החיונית להשגת יעדים בתחומים אלה. בד בבד היא מבטאת את הציפיות ההוריות והחברתיות העכשוויות מההורות. היא מבוססת על ההשקפה שהמשאבים ההוריים – אהבה, מחויבות, והשקעה – אינם ניתנים להחלפה במשאבים אחרים במשימת הגידול והחינוך של ילדים. בהורות טובה ומיטיבה המתבססת על אהבה, מחויבות והשקעה מכירים כיום בעיקר אנשי חינוך וטיפול, ולעתים אף ההורים עצמם, כנכס משמעותי רב ערך לילדים, להורים ולחברה כולה (עומר, 1999; כהן 2000). מחקרים פסיכולוגיים וחינוכיים על ילדים מדגישים באופן חד משמעי את חשיבותה ומרכזיותה של ההורות להתפתחותו התקינה, הגופנית והנפשית של הילד והמתבגר (ברגמן וכהן, 1994; ויניקוט, 1995; הנדריקס והאנט, 1998; כהן, 2007; למפרט, 2007). מחקרים

נוספים בתחומי הסוציולוגיה והפסיכולוגיה של האדם הבוגר מגלים את משמעותה העמוקה של ההורות בחייו של הבוגר-ההורה עצמו ואת היותה ציר מרכזי במבנה של חברות ותרבויות רבות (בר יוסף, 1996 ; כהן, 2007 ; פלגי והקר, 2007 ; למפרט, 2007).

ומכאן הפוליטיקה:

בעידן של שבירת איזונים, ניפוץ מיתוסים ונטישת מסורות, לצד טשטוש גבולות ותהליכי גלובליזציה, העצמת האינדיווידואליזם, אובדן הסדר והסמכות וריבוי זכויות מול התמעטות האחריות והחובות, נמצאת ההורות בתווך שבין מציאויות מנוגדות ומתנגשות. מתעצבת מתוכן הורות ישראלית שהיא הלומת סתירות, רווית דילמות, עמוסת ציפיות ומטלות, דלת אמצעי השפעה וחסרת מקורות תמיכה וגיבוי, והיא נמצאת במתח

*** בין הקלות הבלתי נסבלת לבין התובענות הבלתי נסבלת**

מלכתחילה אין למעשה תנאים מקדימים כלשהם לכניסה לתפקיד ההורות. כל בוגר יכול להיכנס לתפקיד ההורות בכל עת ובכל מציאות. אין צורך בהכנה כלשהי, בידע כלשהו או באמצעים אחרים. אך משנכנסו אליו נתבעים ההורים להיענות לציפיות רבות ומשתנות המופנות אליהם מסביבתם המשפחתית והחברתית ואף מעצמם. זהו ה'הלם' ההורי המכונן. ברגע שנוצרת התובנה על גודל האחריות וכובד התפקיד נכנסים הורים בדרך כלל להלם תפקידי. הלם תפקידי נוצר עקב חוסר ההלימה בין הפנטזיה למציאות. 'ההלם' התפקידי מתעצב בפער שבין תחושת כובד האחריות לבין מיעוט המשאבים – ידע, תמיכה הכוונה – העומדים לרשות ההורה. נוסף לכך, בחברה הישראלית המאוּימת והלחוצה נוצרת חרדה הורית העלולה להביא לרגישות יתר ולהגנת יתר. חברה במצור ובסכנת קיום נוטה לפתח התייחסות תוך-קבוצתית חזקה. נטייה זו יוצרת קרבה גדולה בין הורים לילדים, והיא מגבירה את התלות חסרת האונים של ילדים בהוריהם ואת העומס בתפקיד ההורי (שגיא ודולב, 2001).

עומס היתר המאפיין את החברה הישראלית (הורוביץ וליסק, 1990) גורם להורים להיות טרודים מאוד ובעקבות זאת פנויים רגשית פחות לילדיהם. על רקע זה, נטיית ההורים היא להעביר אחריות אל הילד ולהדגיש הדגשת יתר את הפן ההישגי, הקוגניטיבי, ופחות את הפן הרגשי. הגישות השונות ולעתים הסותרות, שמציעים החוקרים השונים, מעידות אף הן על מציאות הורית הלומת סתירות. מכל מקום, מוסכם שעומס רגשי רב, יחד עם פניות רגשית מצומצמת, יוצרים תפקיד הורי ישראלי המאופיין במתח רגשי גבוה מאוד.

*** בין אובדן הילדות והעצמתה לאובדן ההורות וחולשתה**

בעקבות שינויים בילדות עצמה ובתפיסת עולם הילדות, גם ההורות תוהה היום על גבולותיה, אחריותה וסמכותה ובוחנת את מעמדה בהקשר גבולותיה ומעמדה של הילדות (פוסטמן, 1980).

אובדן הסמכות ההורית והפקפוק המתלווה לכך של ההורים במקור המוסרי-ערכי שלהם הם חולשתה הגדולה של ההורות. ולא עוד אלא שהורים ישראלים מפחדים ואף חשים מאוימים: הם מפחדים לאבד את ילדם בנסיבות ביטחוניות ועקב התנהגויות מסוכנות של ילדים; באותה מידה הם מפחדים לאבד את הקשר עם הילד עקב 'טעויות' הוריות. נסיבות אלו 'מכווצות' את ההורים ומצמצמות עוד יותר את יכולתם ורצונם להפעיל השפעות הוריות. יותר מכך: הורים חשים מאוימים מהמסר של אנשי מקצוע, שהם עלולים לפגוע בבריאותם הנפשית של ילדים אם יפעילו סמכות הורית נוקשה מדי. גם ילדים מאיימים לעתים על הוריהם שיתלוננו עליהם אצל אנשי המקצוע או אצל השלטונות, ואמנם היינו עדים לא אחת לכך שהורים נקראו למשטרה ואף בילו לילה בבית המעצר לאחר שילדם התלונן עליהם כשציוו עליו לבצע דבר מה שלא תאם את רצונו. הורות מפוחדת ומאוימת יוצרת את התופעה של היעדרות ההורות ו'הפקרתה' ולחילופין, באורח פרדוקסלי את תופעת ההורות המתעללת והפוגעת.

*** בין החשבת הצלחת ילדים להתמקדות בהצלחת ההורים**

במציאות של התפתחות תרבות הידע, הורים רבים מזהים את הצלחתם כהורים עם הצלחת ילדיהם בקניית ידע ודעת במסגרת המערכות האמונות על כך. בחברת ידע הישגית הצלחות נמדדות, במידה רבה, בהישגים לימודיים, והצלחות הוריות נמדדות, בעיני ההורים, בהצלחות לימודיות-השכלתיות של ילדיהם.

מציאות זו מותירה את ההורים בתחושת חוסר אונים לגבי הצלחתם שלהם, והם תובעים את מימוש ההישגים מהמורים ומהמחנכים הנתפסים בעיניהם כמחזיקים במפתחות למחוזות ההצלחה. אי-הנחת של הורים מההישגים הלימודיים ומהתנהגויות חברתיות של ילדיהם ושל בני נוער בכלל, לצד ההכרה המתעוררת ביכולות ההשפעה שלהם, מביאות הורים חוששים ודואגים, והורים מודעים ובעלי תחושת מסוגלות, לפעול גם בנושאים חינוכיים וחברתיים. על כן ניתן למצוא היום הורים רבים יותר מבעבר פעילים ופועלים בתוך מערכות החינוך והחברה בישראל (בלחה נוי, 2000).

*** בין אחדות תרבותית לרב-תרבותיות**

בעידן הרב-תרבותיות והלגיטימציה המוצהרת בישראל לתפיסות עולם ולערכים חדשים, הורים רבים תוהים על זהותם התפקידית ועל דרכם החינוכית. בד־בבד, החוויה ההורית המרכזית היא שתרבותם ההורית-חינוכית נתונה כל העת לביקורת ואינה זוכה לתמיכה (כהן, 2007). הורות ישראלית מאופיינת ב'רב תרבותיות תפקידית'. רב תרבותיות זו משמעותה שהורים בישראל פועלים מתוך מוטיווציות הוריות שונות, באמצעות אסטרטגיות הוריות מגוונות ומתוך תפיסת תפקיד שונה וראייה מגוונת של תכולת התפקיד. מוטיווציות של הורים דתיים מעוגנות במידה רבה בתוכני תרבות הממוקדים בעבר. לעומת זאת, מוטיווציות של הורים צעירים מתרבויות

מערביות מתמקדות בעיקר בתחום האינדיווידואליזם ושאיפתם היא לפתח ולהעצים את היכולות האישיות של ילדיהם. אסטרטגיות הוריות עשויות לנוע משליטה הורית, כלומר, העמדת האני של ההורה במרכז, ועד מתירנות הורית המציבה את הילד ורצונותיו במרכז. טכניקות הוריות משתרעות משימוש בכוח וכפייה, עבור למניעת אהבה וגמור בהנחיה, הנהגה והשפעה. כתוצאה מכך נוצר מרחב הורי תפקידי רחב ומגוון. חלקו אינו מוכר ואף אינו מקובל על המערכות החינוכיות והחברתיות, וכך מוצאים את עצמם הורים במתח שבין שימור תרבותם התפקידית לבין שינויה, עקב הביקורת והדחייה החברתית.

* בין השתלבות חברתית-תרבותית לבין התבדלות וייחודיות

המתח בין השתלבות להתבדלות מלווה הורים מתרבויות ואמונות ייחודיות. ההורים תוהים על המציאות בתחום הנדון – גם לגבי עצמם וגם לגבי ילדיהם. בתרבות מערבית הדוגלת בשינוי מתמיד ובחיפוש אחר החדש, תרבות הדור הקודם והמסורת מאבדות את מקומן וחשיבותן. הורים החפצים בכל זאת להנחיל את תרבותם ומסורותיהם, ולו בחלקן, מתלבטים עד כמה, איך, איפה ומתי לעשות זאת.

בעולם שהוא בו-זמנית אחיד וייחודי, שאלות אלו מלוות את ההורים כל העת: איך ועד כמה לשמור על ייחודיות של זהות ושייכות תרבותית, ועם זאת לא ליצור אצל הילדים תחושות של בדידות וניכור בתוך וכלפי החברה הכללית?

שאלות אלו מתעוררות בעת האחרונה אצל קבוצות דתיות וחרדיות שונות. אבל ניתן גם לשמוע אותן בקרב העולים מחבר המדינות ואף מפי עולי אתיופיה החפצים לשמר את תרבותם ואת שפתם. עולי חבר המדינות נוטים בחלקם לאסטרטגיות של הסתגרות בתוך 'גטו', ואילו עולי אתיופיה תוהים עדין על האיזון המתאים להם.

קבוצות תרבותיות קיצוניות ביותר, שאינן מעוניינות להיות חלק מהכלל, מנתקות עצמן ומסתגרות. כל הקבוצות התרבותיות האחרות מעוניינות לשמור על ייחודיות בתוך הכלל החברתי, ולכן נתונות במתח תרבותי מתמיד.

התוצאה היא שהסתירות, המתחים והעומס ממקמים את ההורות בצומת התפיסות המנוגדות והמסרים הכפולים. יש שצומת זה נתפס כנכס לילדים, לחינוך ולהורים עצמם, נכס חשוב ומשמעותי שיש לחבור אליו ולהסתייע בו כדי לקדם הצלחות. אך בה בעת מתייחסים אליה לעתים הילדים, מערכות החינוך ואף ההורים עצמם כנטל מעיק, מכביד, המקשה על מימוש רצונות ומגביל את החופש - החופש של הילדים ובעיקר של המתבגרים השואפים להתנהג כרצונם, החופש של מערכת החינוך לפעול רק על פי דרכה והחופש של ההורים כמבוגרים בעלי קריירה ושאיפות אישיות. לכל אלה מתוסף ההיבט החברתי של ההורים וההורות. בחברה הישראלית, גם בשנת ה-60, אין להורים עדיין הגדרת מעמד במערכת החינוך והחברה וזכויותיהם אינן ברורות. למעשה, הם שקופים ובלתי נראים. הורים עולים על סדר היום הציבורי רק כשהם

נתפסים כמועלים בתפקידם ההורי ומתגלים כמתעללים ו/או מזניחים. להורים נורמטיביים אין מקום ראוי ומכבד במערכות החברתיות, עליהם להיאבק על זכותם ההורית הטבעית להשמיע את קולם, להיות שותפים אמיתיים להחלטות ותהליכים המשפיעים על ילדיהם ועליהם. על רקע זה של מציאויות סותרות וחוסר ההכרה בהם ובמעמדם, מוצאים הורים את עצמם במבוכה רבתי. הם תוהים על סוד ההורות, על מידת אחריותם ועל המשאבים שיש להם כדי לממשה.

סבאות – בין תרומה להיתרמות

בעקבות העלייה המשמעותית בתוחלת החיים ושיפור איכות החיים, סבים רבים פעילים ומתפקדים במערכות העבודה והחברה. התפקיד המסורתי של סבים במסגרת המשפחה כלל שליטה פטריארכלית-מטריארכלית בדורות הצעירים, והציר המרכזי שעליו הם התבססו היה הציר הסמכותי. בימינו נרקמים יחסי סב-נכד המאופיינים בחום, אהבה, תמיכה ועידוד. הציר המרכזי סב-נכד מבוסס על טיפוח והשקעה - תחילה של הסב בנכד ועם השנים והגדילה של הנכד, ובמקביל להזדקנות הסב, בהשקעה וטיפוח הדדיים.

תפקידם של סבים קשור באכפתיות, בהשקעה, בפינוק, בחום, באהבה, בהסבת הנאה, בקבלה ללא תנאי ולמעשה ללא אחריות. תפקידם מתגלה כרב-פנים, על-פי עדות הנכדים:

* המקשר – סבים מספקים שורשים היסטוריים ותרבותיים ומפתחים תחושה של זהות, שייכות ומשמעות, ומחזקים את הערך העצמי של הילד.

* החכם היועץ – הסבים מספקים חוכמה וידע ומרחיבים את דעתם. סבים מתגלים כמורים טבעיים.

* המכין לחיים – הסבים מהווים מודל ודוגמה להתנהלות במערכות החיים המשפחתיות והחברתיות, ואלו בהם שעובדים ממחישים את חשיבותה של העבודה ואת דרכי השילוב בין העבודה למשפחה.

* המטפח – סבים מרחיבים את מערכת התמיכה הרגשית של הנכדים ובונים את החוסן הנפשי שלהם. הקשר הרגשי הוא המרכיב הבסיסי ביותר ביחסי נכד-סב. הסבים מצדם חשים תחושת משמעות, סיפוק והנאה.

יותר ויותר מחקרים מראים שקשרים חברתיים, ובעיקר קשרים משפחתיים חמים וזורמים, מפתחים חוסנה אף אצל הסבים. עם זאת, אין להתעלם ממציאויות החיים המורכבות של הסבים. חלק ניכר מהם פעיל בעולם העבודה ועליהם לאזן בין סבאות, משפחתיות ותפקוד בעולם העבודה המשתנה. אחרים שפרשו לגמלאות ומצבם הכלכלי טוב, שואפים להגשים חלומות ומאווים ומקדישים משאבים ללימודים, נסיעות, פעילויות פנאי וביילויים – בדרך כלל עם בני גילם. קבוצה אחרת מצויה במצב כלכלי לחוץ ועם השנים גם במצב בריאותי ירוד, המקשה עליהם את התפקוד הסבי המשיקיעניי.

מכל מקום, ברור שמדובר היום על סבאות במודל חדש שאמור לעצב את עצמו ותפקודו ולהתמקם כתורם וכנתרם בו-זמנית, על-פי הצרכים והיכולות של הסב והסבתא, כמו גם על-פי צורכי הנכדים והמציאות המשפחתית.

מצוקת משפחה – משמעויות חברתיות

מצוקת המשפחה וחוסר תפקודה, שהיא במקרים רבים מצוקת האינטימיות, יוצרים חלק ניכר ממצוקות היחידים, ילדים ומבוגרים כאחד, ומטילים עול כבד על החברה. לשם התמודדות עם מציאות ישראלית משפחתית זו פועלים משרדי ממשלה, ארגוני רווחה, חברה וחינוך למתן תשובות הולמות. לדוגמה: משרד הרווחה, בשיתוף עמותות וארגונים, מפעיל 67 מרכזים לטיפול ולמניעת אלימות במשפחה. במסגרת זו הוקמו 14 מקלטים לנשים מוכות וילדיהן.

כ-300,000 ילדים ובני נוער מוגדרים כילדים ובני נוער בסיכון, כתוצאה מתפקוד משפחתי לקוי. חלקם מוצאים מהמשפחות לפנימיות ולחלקם הוקמו מסגרות טיפול ושהייה בתוך הקהילה. גם נתונים מתחום ההישגים הלימודיים לילדים ומתחום ההתנהגויות החברתיות של מבוגרים וילדים מלמדים על יכולות תפקוד נמוכות של משפחות רבות ועל מצב בריאותי אישי וחברתי לא תקין השכיח הרבה מעבר למתחייב מתהליכי השינוי הכלכליים והתרבותיים. נתונים אלה מוכיחים באופן מובהק כי מסגרות החיים המבוססות על אינטימיות, קרי המשפחות, מצויות במצוקה רבתי הפוגעת ביכולות התפקוד שלהן ומשליכה על מצבם ובריאותם של חבריהן. נראה כי כל שלושת התפקידים המשפחתיים המסורתיים: זוגיות, הורות וסבאות זקוקים ללבוש חדש, המותאם לאקלים החברתי-תרבותי של ימינו. אי ההתאמה של הלבוש המסורתי וחוסר מציאותו – עדיין – של הלבוש החדש הם המקור למצוקת המשפחה ומצוקת האינטימיות.

שלמה שרלין (1992) מתייחס למציאות המשפחתית גם כמקור למצוקות חברתיות ומציע: 'בשלהי המאה ה-20 ולקראת המאה ה-21, אנו עדים להתפתחויות שליליות רבות בתחום החברתי. עלינו לקחת פסק זמן למחשבה, לתכנון ולעשייה כדי למנוע את מערכת הערכים מלהתפורר ולתכנן קצת אחרת את שלום הילד, מעמד האישה והדאגה לפרטים אחרים בחברה. נראה לנו שחזרה לחיק המשפחה, בנייתה, חיזוקה ושגשוגה עשויים להיות תרומה מחודשת בראייה ועשייה במאה החדשה' (שרלין, 1992).

אין ספק, המשפחה עצמה מצויה במצוקה ומצוקתה יוצרת גם מצוקה חברתית. במקרים רבים המצוקה נובעת מדלות המשאבים העומדים לרשותה לצורך התמודדות עם הדרישות והציפיות שיוצר האתוס המודרני. על המשפחה להבנות עצמה מחדש ולעצב תשתית אינטימית שמספקת מענים ההולמים את רוח הזמן. ולשם כך היא זקוקה לידע, לכלים, למיומנויות ולאנרגיות לא מעטות שאינם מצויים בידיה.

עשייה בנושא משפחה, בעקבות הצעת שרלין, מעלה על סדר היום ארבע סוגיות:
א. שלום הפרט וזכויותיו במשפחה

- ב. הרווחה ואיכות החיים במשפחה
- ג. ההכרה, המעמד והזכויות של המשפחה
- ד. הקשר והאחריות בין המשפחה לחברה במימוש משימות התפתחות וחינוך.
לכל ארבע הסוגיות השלכות תפיסתיות ומעשיות לתחום חינוך מבוגרים.

השלכות לתחום חינוך מבוגרים

על רקע משפחתי וחברתי זה, ובהתייחס לארבע הסוגיות המרכזיות, מסתמן כר פעולה נרחב לחינוך מבוגרים. מתוך ארבעת עמודי הדעת של למידת מבוגרים, כפי שהוגדרו על ידי אונסקו – ללמוד כדי לדעת, ללמוד כדי לעשות, ללמוד כדי לחיות בצוותא וללמוד כדי להיות – שני האחרונים מתייחסים ישירות גם לנושא משפחה. ללמוד כדי לחיות בצוותא כמשפחה, וללמוד להיות בכל המובנים וההיבטים: במובן של להיות אני-עצמי, אינדיווידואל ייחודי, וגם במובן של להיות בעל תפקיד במובן החברתי: בני זוג, הורים, סבים ובעלי תפקיד במשפחה. קיים היום ידע צבור רב מאוד בנושא משפחה. על בסיס עקרון הדמוקרטיזציה של הידע, אמור הידע להיות בידיהם של בעלי התפקיד ובעלי העניין, כלומר בידיהם של בעלי התפקיד במשפחה. במונחי למידת מבוגרים, כישורי תפקוד אלה מופיעים במושג 'אוריינות תפקודית', משמע זהו ידע בסיסי, הכרחי וחיוני לתפקוד תקין, שיש לשלוט בו כדי לתפקד בדרך ראויה והולמת במערכות החיים של כל יחיד. ידע זה ניתן ללמידה ולרכישה כמו גם להוראה ולהנחלה.

כדי שמדינה ומשפחה יוכלו להתמודד עם שאיפותיהן בתחום המשפחה, קרי לקיים משפחות בריאות, מתפקדות וחסונות, יש לפעול באסטרטגיה דו-כיוונית: פנימה והחוצה. פנימה - לתת בידי המשפחה ובעלי התפקיד שבה ידע וכלים לבירור ולליבון ערכים, יחסים ותפקידים משפחתיים; החוצה - לפתח תרבות של שיח, להקנות מיומנויות שיח ולעצב מרחב חברתי תומך במשפחה המקיים עמה שיח מכבד ומשתף.

על בסיס תפיסה זו אנו, בתחום הורים משפחה וקהילה, פועלים זה שני עשורים. מטרת הפעילות, הנעשית במסגרת חינוך מבוגרים, להעלות את נושא המשפחה, הזוגיות, ההורות והסבאות על סדר היום הציבורי והאישי, וכן לפתח מודעות ציבורית ואישית לכך שאפשר ואפילו חיוני ללמוד תפקידים משפחתיים. לצורך זה מוכשרים בעלי מקצוע ייעודיים – מנחי הורים ומשפחה - ומפותחות תוכניות לימוד והנחיה המותאמות לצרכים, ליכולות ולרצונות של אוכלוסיות היעד. כדי להנגיש את הפעילות ולעשותה זמינה, פותחו מרכזים, בתי ספר ומכללות להורים ומשפחות ביישובים. כמו-כן הוקמו מרכזים מחוזיים ומרכזים ארציים המפתחים ידע ודעת בנושאי הורות ומשפחה ומשמשים כגופים מכוונים, מייעצים ומדריכים לכל מי שרוצים לפעול בתחום ולכל מי שרוצים ללמוד את התחום.

כדי למסד את התחום ולקדם מדיניות לאומית בנושא, פועלים הורים מתנדבים, ארגונים חברתיים וכן ארגונים חינוכיים וממשלתיים לכונן מועצה ציבורית להורים בישראל שתהווה

גוף-על משלב ומשתף שייעודו לפעול עם ההורים ולמענם בחברה הישראלית בשנת ה' 60 למדינה ולסייע בדרך זו לפתח בסיס בריא, חסון ומיטיב ליחיד ולחברה בישראל.

מקורות

- בר יוסף, ר' (1996) 'סוציולוגיה של המשפחה לאור שינויים חברתיים וחידושים ביוטכנולוגיים'. **מגמות**, לח (1). ירושלים: מכון סאלד.
- ברגמן, ז' וכהן א' (1994). **המשפחה: מסע אל עמק השווה**. תל אביב: עם עובד.
- הנדריקס, ה' והאנטר, ה' (1998) **הורות מודעות**. תל אביב: אחיאסף.
- ויניקוט, ד"ר (1995). **משחק ומציאות**. תל אביב: עם עובד.
- הורוביץ, ד' וליסק, מ' (1990). **מצוקות באוטופיה: ישראל חברה בעומס יתר**. תל אביב: עם עובד.
- זלדין, ת' (1999). **היסטוריה אינטימית של האנושות**. תל אביב: מודן.
- כהן, א' (1996). 'גישות לתפקיד ההורים ומעורבותם בתהליך הטיפול בבעיות ילדים'. בתוך א' לסט וס' זילברמן (עורכים). **סוגיות בפסיכולוגיה של בית ספר**. ירושלים: מאגנס.
- כהן, ר' (1998). 'היש צורך בחלופה לקבוצה בהנחיית הורים'. **גדיש - שנתון לחינוך מבוגרים**, ה. ירושלים: משרד החינוך, התרבות והספורט.
- כהן, ר' (2000) 'הנחיית הורים ומשפחה: מגיבוש למימוש'. בתוך: א' ישראלי (עורך), **ללמוד ולבנות אומה**. ההתאגדות לחינוך מבוגרים, משרד החינוך, התרבות והספורט.
- כהן ר' (2003). 'אקולוגיה חינוכית: הסביבה המשפיעה על תהליכי החינוך'. בתוך: ל' שפיגלר (עורכת), **מעשה חושב**. ירושלים וכפר סבא: משרד החינוך, האגף לחינוך מבוגרים והמינהל לבתי ספר קהילתיים.
- למפרט, ע' (2007). **נפש עירומה**. תל אביב: עם עובד.
- נוי, ב' (1999). 'בית הספר, בית ההורים והיחסים ביניהם'. בתוך: א' פלד (עורך), **יובל למערכת החינוך בישראל**, כרך ב. ירושלים: משרד החינוך, התרבות והספורט.
- סטריאר, ר' (2001). 'מהדרה למעורבות חברתית'. **חברה ורווחה**, כא (2). ירושלים.
- עומר, ח' (2000). **שיקום הסמכות ההורית**. תל אביב: פסיכה.
- פוסטמן, נ' (1986). **אובדן הילדות**. תל אביב: ספריית הפועלים.
- פרס י' (2000) 'ימי ישמור על המשפחה'. **פנים**, 12. תל אביב: עמותת המורים.
- שגיא א' ודולב, ס' (2001). 'הורים, מסגרות חינוכיות וילדים בישראל: "חמוץ - מתוק"'. **מגמות**, מא (2-1).